

виготовляти повсякденні, побутові речі, які користувалися постійним попитом; частина майстрів і зовсім відійшла від справ. Так пішла у небуття одна з традиційних і водночас яскравих та самобутніх галузей декоративно-ужиткового мистецтва...

ДЖЕРЕЛА

1. Стефанович С. Ніжинське золотарство в дослідженні Євгенії Спаської. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 276.

2. Спаська Є. До історії ніженського золотарства (XIX ст.). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 277–288.

Luhovik T.V. *From the history of the development of the goldsmith craft of Nizhyn region of the XVII-XIX centuries (based on the materials of Ye. Yu. Spasska's research)*

Based on the materials of E. Y. Spasska's research, the article examines the history of the development of the goldsmith craft of the Nizhyn region of the XVII-XIX centuries. It is determined that the appearance and flourishing of goldsmithing in the city was associated with the development of crafts and trade. It was found out that 8 out of 12 Goldsmiths of Chernihiv region lived in Nizhyn in the XVIII century. Goldenrod flourished in the XVIII century. At that time, goldenrod evolved from a home occupation to a craft, and later became an independent Guild organization. In the course of analyzing the works of Ye. Yu. Spasska, the main names and pedigrees of the Masters of goldsmithing - Placindari, Moskovichevs, Babkins were determined. It was found out that Greek settlers were more often engaged in goldsmithing in Nizhyn, and goldsmithing was often a family business. In the course of the study, a unique fact was revealed that women were also engaged in goldsmithing in Nizhyn. Based on the materials of Ye. Yu. Spasska, the technique of work and tools of goldsmiths are presented, and the location of workshops is established. The main techniques of processing precious metals were casting, minting, engraving, stamping, gilding «through the fire», stamping and gilding with an electroplated plate. It is established that the gradual decline of pottery in the Nizhyn region occurs at the end of the XIX – beginning of the XX century, which is due to the disappearance of socially wealthy segments of the population and the abolition of the institution of the church.

Key words: goldenrod, Nizhinschina, dukachi, buttons, earrings, casting, coinage, engraving, stamping.

REFERENCES

1. Stephanovych, S. (2014). Nizhinske zolotarstvo v doslidzhenнях Yevhenii Spasskoi [Nizhynsky goldenrod in the study of Yevhenia Spasska]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii – Ukrainian art history: materials, researches, reviews*, issue 14, p. 276. [in Ukrainian].

2. Spasska, Ye. (2014). Do istorii nizhenskoho zolotarstva (XIX stolittia) [To the history of Nizhyn goldenrod (XIX century)]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii – Ukrainian art history: materials, researches, reviews*, issue 14, pp. 277–288. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК [352.07:636.09](477.51)«1870/1900»

Л.М. Шара

МІСЬКА ВЕТЕРИНАРІЯ: ПРАКТИКА ЧЕРНІГІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст.

У статті йдеться про один із напрямів у роботі виборного управління Чернігова – ветеринарну службу. Указується на спонукальні чинники стосовно запровадження посади міського ветеринара; звертається увага на творення інформативного поля задля обізнаності містян із симптоматикою в інфікованих тварин, способами локалізації й боротьби з епізоотіями; наголошується на складнощях становлення муніципальної ветеринарії, зволіканні гласних своєчасно вирішувати назрілі проблеми.

Ключові слова: міське самоврядування, гласні, ветеринарна служба, ветлікар, епізоотія, вакцинація, профілактична робота.

Модернізаційні процеси другої половини ХІХ ст., започатковані реформами 60–70-х років, охопили різноманітні царини суспільно-політичного та соціально-економічного життя в Наддніпрянській Україні. Активними ініціаторами важливих перетворень соціального і господарсько-побутового спрямування стали органи муніципального управління – земське й міське самоврядування. Завдяки їхній наполегливості вирішувалися нагальні запити місцевих громад, поміж яких – покращення зовнішнього благоустрою населених пунктів, формування пожежної охорони, підтримка малозабезпечених родин у неврожайні роки, розширення мережі навчальних закладів, організація охорони здоров'я та багато іншого.

Типовим прикладом заповзятливого господарювання є діяльність громадського управління Чернігова, в результаті якої розпочалося упорядкування транспортних сполучень, централізоване водопостачання, електричне освітлення, створювалися умови для набуття містянами освіти, отримання належної медичної допомоги, комфортності проживання у губернському центрі загалом.

Одним із напрямів у роботі виборної влади Чернігова була ветеринарія, яка наразі належить до маловивчених проблем. Допоки дослідницький інтерес науковців і краєзнавців націлювався на вивчення значимих моментів у функціонуванні Чернігівської думи, приміром її позиція у революційних подіях 1905–1907 рр. (Т. Демченко [3]), виконання культурно-господарських завдань (Ю. Нікітін [12;13]), особливості модернізації губернського центру на зламі ХІХ–ХХ ст. (Д. Чорний [17], В. Руденок [14]). Попри те, цілісне та об'єктивне бачення виборних органів Чернігова вимагає усебічного аналізу їхньої діяльності, що актуалізує й тему нашої розвідки. Її метою є спроба охарактеризувати практичні кроки чернігівського самоврядування, спрямовані на розвиток міської ветеринарії упродовж останньої третини ХІХ ст.

Передусім зауважимо, що ветеринарна служба в Російській імперії значно активізувалася у ХІХ ст. й основним мотивувальним фактором стала необхідність боротьби з епізоотіями (широке поширення заразної

хвороби тварин за короткий проміжок часу, що значно перевищує звичайний рівень захворюваності на цю хворобу на відповідній території [6]), у першу чергу з чумою рогатої худоби, сибіркою і сапом [2, с. 13]. Структурувалася ветеринарна медицина урядовою ветеринарією, відомчою, земською і міською. Урядова забезпечувалася ветфахівцями Міністерства внутрішніх справ, губернських й обласних управлінь, баклабораторіями, протичумними станціями і т. п., здійснювала контроль за реалізацією ветсанітарних законів та інструкцій. Відомча ветеринарія державних кінних заводів зосереджувалася на лікувально-профілактичній й селекційній царинах, муніципальна – започаткувалася упродовж перших пореформених років завдяки земським і міським гласним (депутатам).

Зокрема, земська ветеринарія функціонувала у 34-х із 90-та губерній та областей імперії. Її спеціалістами була сформована розгалужена мережа санітарно-ветеринарного нагляду, протиепізоотичних заходів й ветеринарної допомоги, заснованої на науковому підході [9, с. 33; 2, с. 19]. У результаті цього земські ветеринари змогли накопичити необхідний фактологічний матеріал – від годівлі та розведення тварин до організації племінної справи й управління тваринницьким сектором, що дозволило виокремити від лікувально-профілактичного напрямку новий – зоотехнію – наукову основу тваринництва, науку про розведення, годування, догляд, утримання й використання сільськогосподарських тварин [2, с. 15; 8]. Водночас земці створили сітку ветеринарно-бактеріологічних лабораторій, залучалися до законодавчої та організаційно-економічної діяльності на різних ієрархічних рівнях, адаптували правові підстави ветеринарної справи до регіональних особливостей, проводили науково-популяризаторську роботу поміж недосвідченого і вкрай консервативного селянства, даючи йому елементарні санітарно-гігієнічні знання, та землевласників й інтелігенції, захищаючи їх ветеринарією [2, с. 19–21].

У фарватері земської ветеринарії розвивалася й міська, утім, на думку фахівців, вона була малочисельною, слабо фінансованою й не забезпечувала належної роботи. На початок ХХ ст. нараховувалося лише 372 міські ветпрацівники (ветеринари і фельдшери), діяли 38 стаціонарних ветлікарень, 406 амбулаторій, 402 фельдшерські пункти [9, с. 33].

У містах Чернігівської губернії гласні також не поспішали активізувати ветеринарну справу. Серед 14 повітових і одного губернського міста ветеринари наймалися й оплачувалися бюджетним коштом лише у Чернігові, Ніжині та Глухові. Причому ніжинське й глухівське врядування користувалося послугами земських фахівців, себто ті суміщали обов'язки у повіті й місті. Так, Глухівська дума запрошувала ветеринара (пана Голобузького) і фельдшера (пана Грищенка), виділяючи їм по 1/3 від річного заробітку: ветеринару – по 200 руб., фельд-

шеру – по 300 руб. [4, арк. 1–37]. Додатково закладалися у міський бюджет кошти на придбання медичних препаратів, у середньому по 40 руб. щорічно [7, с. 680].

Натомість Ніжинська дума фінансувала земського ветеринара не на постійній основі, а зверталася до нього час від часу, при гострій потребі. Скажімо, у липні 1894 р., коли поширилася сибірська виразка серед коней, найняла ветеринара Т. Клячкіна, який оглянув худобу й пасовища, зробив необхідні розпорядження. Цікаво, що виборне управління дало ветеринару «покористуватися набором медичних інструментів», який зберігався в управі й був придбаний міським коштом [11, арк. 1–9].

Самоврядні органи інших міст вдавалися лише до профілактичної роботи, продукуючи обов'язкові правила поведіння в умовах епізоотій, або ж отримували поміч із Чернігова, від земських ветеринарів. Так, у січні 1881 р. поширилася епізоотія чуми великої рогатої худоби, загинуло 965 тварин у 9 повітах. На підмогу з Чернігова відправили двох ветлікарів: Смешкевича – до Сосницького і Городнянського, Шафіра – до Конотопського повітів, в інших працювали повітові ветеринари-земці [5, арк. 123, 125]. Як бачимо, попит на ветфахівців був очевидним, якщо один спеціаліст мав практикувати у двох повітах.

У Чернігові виникла ідея започаткувати ветеринарію, підконтрольну громадському управлінню та ним фінансовану, 1873 р., коли міський голова, почесний спадковий громадянин Чернігова, купець Яків Селюк запропонував гласним запросити ветеринара для лікування коней з пожежного обозу. Аби підтвердити серйозність наміру, Яків Олександрович пообіцяв пожертвувати на цю потребу 150 руб. власних коштів [16, с. 59].

Варто пояснити, що родина Селюків була відомою серед чернігівців, користувалася авторитетом: Яків та його брат Андрій мали звання почесних спадкових громадян, троє синів Якова – Михайло, Григорій, Іван і племінник Флор Андрійович виконували у різні каденції обов'язки думців. Безпосередньо Яків Селюк, будучи обраним на посаду чернігівського голови, відмовився від річного заробітку (1500 руб.) на користь міста [18, с. 34, 213].

Однак, 1873 р. пропозицію Я. Селюка про запровадження штатного ветлікаря не змогли реалізувати. Долучилися до ветеринарної справи лише через 2 роки під тиском обставин і з огляду на дієвість земства. 1875 р. поширилася епізоотія чуми рогатої худоби, земці організували щеплення тварин і міське самоврядування Чернігова виділило 100 руб. на оплату місячної роботи земського ветеринара. Через 5 років ситуація повторилася, тому дума знову поклікала ветлікаря, платила йому по 100 руб. щомісяця і відраховувала додатково по 600 руб. на боротьбу з епізоотією [16, с. 71].

Питання про штатного міського ветфахівця вважалося не на часі. Між тим, у серпні 1875 р. очільник санітарної комісії Д. Лавриненко, звітуючись перед думцями, указав на антисанітарний стан муніципальних

скотобієнь і м'ясних лавок, наголосив на потребі побудови нових, де була б доречною і посада ветеринара. Його звернення лишилося без уваги, дума вирішила піти полегшеним шляхом – дозволила забивати худобу у домашніх умовах. На таке неподобство звернула увагу губернська влада, наголосивши на бездіяльності виборного управління й пригрозила заборонити різницьку справу взагалі, якщо не буде належної санітарії. Але й це не умотивувало гласних на побудову нових скотобієнь і м'ясних лавок. Важко визначити причину ігнорування очевидної проблеми, можливо, брак коштів і часу, оскільки упродовж 70–80-х років реалізовували потужні, як для Чернігова з його економічним рівнем, проекти – прокладання централізованої водогінної мережі та брукування вулиць і площ.

Лише у липні 1887 р., остаточно погодивши місце розташування скотобієнь (на березі р. Десни) й знайшовши фінанси – 12-ти тисячну позику, – громадське управління розпочало будівництво. По його завершенні запросили для контролю за різницькою справою земського ветеринара, але невдовзі висловили недовіру, звинувативши у малих прибутках від забою худоби. Відтак і виникла думка взяти штатного міського ветлікаря. 1 грудня 1894 р. гласні ухвалили постанову про асигнування 1310 руб. для найму ветеринара, фельдшера і купівлю мікроскопа. З фельдшером і мікроскопом чомусь не склалося, найняли лише ветлікаря з річним окладом 750 руб. Ним став О. Маслоковець [16, с. 12]. Від появи ідеї про започаткування міської ветеринарії до її реалізації минув 21 рік...

Децю жвавіше здійснювало чернігівське самоврядування профілактичну роботу поміж містян, власників тварин. Задля того видавалися обов'язкові постанови, у яких прописувалися механізми попередження, локалізації та боротьби з інфекційними хворобами. Якщо умовно структурувати сутність ухвали, то чітко простежувалися три складові – указувалася симптоматика інфекційного захворювання, правила поводження з ураженою твариною й способи її лікування. Неодмінно наголошувалося на дезінфекції приміщень і речей, яких торкалися хворі тварини, їхній ізоляції та знищенні у разі неможливості вилікувати [16, с. 71]. В обов'язкових правилах указувалася навіть глибина захоронення, скажімо, при сапі – не менше 2,5 аршини (аршин – 71,12 см [1]).

Для окремишнього утримання інфікованої худоби громадське управління облаштовувало загороди. Зокрема, 1880 р. на цю потребу асигнували 697 руб. 65 коп., зробили дві кошари на 30 одиниць поголів'я [15, с. 930]. Властиво, що ізолювали не лише уражених тварин, але й тих, яким ветлікар не міг встановити остаточного діагнозу й доводилося спостерігати за ними певний час.

Думські ухвали категорично забороняли різницьку справу в домашніх умовах, забій худоби міг здійснюватися лише на міських скотобійнях після дозволу ветеринара. Запроваджувався контроль за транспорту-

ванням м'яса до лавок й торгівля ним.

Зміст обов'язкової постанови погоджувався ветеринаром, голосувався на зібранні гласних, затверджувався губернською адміністрацією й оприлюднювався на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та виставлявся на загальний огляд у публічних місцях Чернігова. Контроль за виконанням містянами думських ухвал здійснювали представники поліції.

Для попередженні епізоотії була важливою своєчасна вакцинація. У такому разі мали спрацювати в унісон муніципальні органи та місцева держадміністрація – губернське правління. Оперативне надходження інформації про поширення інфекційної хвороби у поселеннях Чернігівської губернії чи сусідніх з нею дозволяло розпочати масштабне щеплення із залученням і земських, і міських ветеринарів та фельдшерів. На жаль, не завжди було на належному рівні комунікування між губерніями, між губернатором і вище стоячими інституціями. Так, 26 серпня 1881 р. у канцелярію чернігівського губернатора надійшло розпорядження Міністерства внутрішніх справ «вжити усі необхідні заходи для попередження чумки, що поширилася у Могилевській губернії» [5, арк. 644]. Звісно, очільник губернії дав відповідні вказівки, у тому числі земському й міському самоврядуванню, але, як свідчать архівні матеріали, ще у липні 1881 р. зафіксували випадки інфікування тварин у 7-ми повітах (Стародубському, Новозибківському, Городнянському, Сосницькому, Кролевецькому, Борзенському і Суразькому). У липні загинуло 2006 одиниць поголів'я, а у серпні, коли прийшла вказівка з міністерства, хвороба вже пішла на спад – 1849 загиблих тварин [5, арк. 706, 888].

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що формування у Чернігові ветеринарії, підпорядкованої громадському управлінню, відбувалося дуже повільно. Посаду штатного міського лікаря спромоглися запровадити лише наприкінці XIX ст., послуговуючись до того у земських ветфахівців. Поступово виборне врядування переконалося у доцільності штатного ветеринара, завдяки якому контролювалися різницька справа й торгівля м'ясом, збільшилися прибутки від муніципальних скотобієнь, координувалася профілактична робота та заходи під час епізоотій.

Чернігівське самоврядування періодично розповсюджувало поміж городян обов'язкові постанови, в яких прописувалася симптоматика інфекційних захворювань у тварин та способи боротьби з ними. Місцевим коштом здійснювалася вакцинація, під час епізоотій додатково запрошувалися земські ветеринари й фельдшери, виділялися фінанси для будівництва спеціальних загород, де утримувалася худоба з непідтвердженим діагнозом чи уражена. Усе це започаткувало міську ветеринарію, належне функціонування якої потребувало від представників громадського управління подальшої систематичної і кропіткої роботи.

ДЖЕРЕЛА

1. Аршин. URL: Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD>.
2. Вакулик В. Становлення і розвиток земської ветеринарної медицини Південно-Східної України (1864–1918) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2009. 25 с.
3. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році : (До століття першої російської революції). *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 27–35.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 13, spr. 1486, 37 арк.
5. ДАЧО, ф. 127, оп. 17 в, spr. 12, 1218 арк.
6. Епізоотія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BF%D1%96%D0%B7%D0%BE%D0%BE%D1%82%D1%96%D1%8F>
7. Журнал засідання Чернігівського губернского земского собрания. Чернігов, 1895.
8. Зоотехнія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%8F>.
9. История ветеринарной медицины: краткий курс для обучающихся специальности 36.05.01 «Ветеринария» / сост. И. Домницкий. Саратов, 2017. 49 с.
10. Ніжинська філія ДАЧО, ф. 341, оп. 1, spr. 1261, 9 арк.
11. Ніжинська філія ДАЧО, ф. 341, оп. 1, spr. 1272, 9 арк.
12. Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст. : на прикладі Чернігівської губернії. *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII–XXIX. С. 7–20.
13. Нікітін Ю. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. : історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с.
14. Руденок В. Наш губернский хутор (Чернігов в XIX столетии). Чернігов, 2002. 47 с.
15. Свод постановлений Чернігівської городской думы от 1871–1883 гг. Чернігов, 1883. 1270 с.
16. Тридцатилетие деятельности Чернігівського городского общественного управления: 1870–1900 гг. Чернігов, 1901. 1245 с.
17. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.
18. Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-ті роки XIX ст.). Чернігів, 2010. 224 с.

Shara L.M. Municipal veterinary: Chernihiv self-government practice of the last third of the 19th century

Zemstvo and municipal government, formed in Dnieper Ukraine on the basis of liberal reforms of the 60-70s of the 19th century, actualized in their activities one of the important directions - the development of municipal veterinary. Obvious achievements, such as the creation of an extensive network of veterinary services, timely vaccination, the introduction of zootechnics and much more, were observed in the work of Zemstvo.

The initiative of elected authorities in the cities was less or took place due to zemstvo initiatives. It was evidenced by the practice of public administration in the Chernihiv province. Among 15 municipal settlements (14 county and one provincial) only in Nizhyn, Hlukhiv and Chernihiv self-governing institutions joined to the veterinary business. Nizhyn and Hlukhiv Dumas used the experience of Zemstvo veterinarians. They managed to introduce the position of a full-time city veterinarian in Chernihiv. This question arose in the first cadence of the Duma, but it was implemented only in 20 years, that is partly explained by the lack of funds, most of which were devoted to the construction of a centralized water supply system and transport routes.

Gradually, the Chernihiv elected government confirmed in feasibility of a full-time city veterinarian, who controlled slaughterhouses and meat trade. The profits from municipal slaughterhouses were increased. The preventive work and measures during epizootics were coordinated.

Chernihiv city self-government periodically distributed obligatory resolutions among the citizens, which prescribed the symptoms of animals' infectious diseases and ways to fight off them. The local budget was used to vaccinate animals. Zemstvo veterinarians and paramedics were additionally invited during the spread of epizootics. Funds were awarded for building special fences where cattle with an unconfirmed diagnosis or affected were kept. All these initiate the city veterinarian, the proper functioning of which required further systematic and tedious work from representatives of public administration.

Key words: city self-government, members of City Duma, veterinary service, veterinarian, epizootic, vaccination, preventive work.

REFERENCES

1. Arshyn [Yardstik]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD> [in Ukrainian].
2. Vakulyk, V. (2009). *Stanovlennia i rozvytok zemskoi veterynarnoi medycyny Pivdenno-Shidnoi Ukrainy (1864–1918)* [Formation and development of Zemstvo veterinary medicine of South-Eastern Ukraine (1864–1918)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Demchenko, T. (2005). *Chernihivska miska дума v 1905 rotsi:*

(Do stolittia pershoi rosyiskoi revoliucii) [Chernihiv City Duma in 1905: (To the 100th anniversary of the first Russian revolution)]. *Siverianskyi litopys – Siverianskyi litopys*, 6, 27–35 [in Ukrainian].

4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO). [SACHR (State Archive of Chernihiv region)], f. 127, op. 13, spr. 1486, p. 37.

5. DACHO [SACHR], f. 127, op. 17 v, spr. 12, p.1218.

6. Epizootiia [Epizooty]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BF%D1%96%D0%B7%D0%BE%D0%BE%D1%82%D1%96%D1%8F> [in Ukrainian].

7. Zhurnal zasedaniia Chernihovskoho huberskoho zemskoho sobraniia (1895). [Journal of the meeting of the Chernihiv Provincial Zemstvo Assembly]. Chernihiv. [in Ukrainian].

8. Zootehnia. [Zootechnics]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%8F> [in Ukrainian].

9. Domnickiy, I. (Comps). (2017). *Istoriia veterunarnoi medycyny: kratkii kurs dlia obushaiushchihsia specialnosti 36.05.01 «Veterinariia» [History of veterinary medicine: a short course for students of specialty 36.05.01 «Veterinary Medicine»]*. Saratov [in Russia].

10. Nizhynska filii DACHO [Nizhyn branch SACHR], f. 341, op. 1, spr. 1261, p. 9.

11. Nizhynska filii DACHO [Nizhyn branch SACHR], f. 341, op. 1, spr. 1272, p. 9.

12. Nikitin, Yu. (2009). *Kulturno-hospodarska diialnist munitsypalnykh struktur v ostannii tretyni XIX st.: na prykladi Chernihivskoi hubernii [Cultural and economic activity of municipal structures in the last third of the 19th century: on the example of Chernihiv province]*. *Sumska starovyna – Sumska starovyna*, XXVIII–XXIX. pp. 7–20. [in Ukrainian].

13. Nikitin, Yu. (2014). *Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia [Post-reform cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of 19th century: the historical aspect of self-government]*. Vinnytsa. [in Ukrainian].

14. Rudenok, V. (2002). *Nash huberski hutor (Chernihiv v XIX stoletii) [Our provincial khutor (Chernigov in the XIX century)]*. Chernihiv. [in Ukrainian].

15. Svod postanovlenii Chernihovskoi horodskoi dumy ot 1871–1883 hh. (1883). [Compilation of Chernihiv City Duma resolutions from 1871–1883]. Chernihiv. [in Ukrainian].

16. Tridcatiletie deiatelnosti Chernihovskoho horodskoho obshchstvennoho upravleniia: 1870–1900 rr. (1901). [Thirty years of Chernihiv Municipal Public Administration]. Chernihiv. [in Ukrainian].

17. Chornyi, D. (2007). *Po livyi bik Dnipro: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left bank of the Dnipro: modernization problems of Ukrainian cities (late 19th – early 20th centuries.)]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

18. Shara, L. (2010). *Chernihivska miska дума (70–90-ty roky XIX st.) [Chernihiv City Duma (70–90s of 19th century)]*. Chernihiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

